

Зорі в середньополіських ворожіннях

А. А. Плечко

Житомирський національний агроєкологічний університет, Україна
Corresponding author. E-mail: antonia43@ukr.net

Paper received 05.08.19; Revised 14.08.19; Accepted for publication 19.08.19.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2019-204VII60-17>

Анотація. У статті висвітлено сучасні уявлення поліщуків про ритуал ворожіння по зорях, зафіксовані під час експедицій на Середнє Полісся упродовж 2010–2012 років. З'ясовано призначення таких ворожінь, особливості їх проведення, здійснено лексикографічний аналіз лексеми *ворожіння* та простежено її функціонування в середньополіських уявленнях, встановлено різнопланові одиниці плану змісту досліджуваного культурного явища: вербальні, агентивні, акціональні, атрибутивні тощо.

Ключові слова: *ворожіння, зорі, поліські вірування, ритуал, різнопланові одиниці.*

Вступ. Споконвіку людина вдивлялась у зоряне небо, прагнучи визначити свою долю, сприятливий час для виконання робіт, особливо польових, бо саме від урожаю залежала її доля. *А щоб якомога точніше визначити час сіви, а разом передбачити і своє майбутнє, мав він (орій) такий годинник, який ніколи його не підводив. Це – Зоряне Небо Предків* [2, с. 244]. Яскраві зірки означали тривале життя та гарну долю, тьмяні зірки – біду та смерть. За допомогою їх, за віруваннями багатьох народів, спеціальні знахарі-звіздарі передбачали долю людини. З найдавніших часів ворожили по зорях, по нутрощах тварин, по лініях на долоні, по сновидіннях, при цьому використовували різні предмети та речовини: зерно, дзеркала, свічки, віск тощо [4]. Оскільки для ворожіння необхідний контакт із духами, потойбічними силами, померлими, його ритуал тлумачився як щось нечисте, грішне та небезпечне [5, с. 482]. Тому церква не схвалювала ворожіння, оскільки ворожіння й віра є відгомном двовір'я, з одного боку, у фатальність, неминучість того, що має статися, а з другого – віра в можливість оминати майбутні неприємності, якщо про нього наперед знати. [3, с. 114].

В Україні дівчата на виданні ввечері, коли було дозволено ворожити, загадували на зорі, де чия зірка, і спостерігали, у який бік загадана зірка покотиться з неба – звідти прийдуть свати [5, с. 293]. За польськими віруваннями, під час одруження щасливе життя нареченим передбачали саме яскраві зорі: *Szczęśliwe życie małżonków zapowiadają jasne gwiazdy w czasie ślubu* [6, с. 210].

У запропонованій розвідці спробуємо узагальнити матеріали польових досліджень середньополіських вірувань про *ворожіння по зорях*, зібрані на території Середнього Полісся в 55 населених пунктах Житомирської, Київської та Рівненської областей (2010–2012 рр.). Систематизація та узагальнення таких вірувань можуть бути цінним матеріалом для реконструкції традиційної народної духовної культури. Актуальність дослідження зумовлена інтересом науковців до сучасного стану побутування традиційних середньополіських вірувань про *ворожіння по зорях*.

Аналіз основних досліджень і публікацій із зазначеної проблеми. Ритуал *ворожіння* був предметом досліджень російських лінгвістів, зокрема Л.Н. Виноградової. Наприклад, у фундаментальній науковій енциклопедії зі славистики, культури та слов'янської міфології «Славянские древности» окрему розвідку присвячено детальному аналізу ритуалу *ворожіння*, а саме проаналізовано час проведення ворожінь, зміст і мету ритуалу, з'ясовано різні способи ворожінь, описано тлумачення прикмет, пов'язаних із цим ритуалом, специфіку воро-

жінь у різних слов'янських народів тощо [5, с. 482–486].

Особливу інтерпретацію звичаїв та обрядів дохристиянського періоду подає В. Войтович у літературно-художній розвідці «Міфи та легенди давньої України». Описуючи волхвів, автор звертає увагу на високий статус, який мали в суспільстві ці «...давньоукраїнські жерці, обранці богів, віщі люди...» [2, с. 236]. Саме від волхвів пішли інші чарівники: ворожбити, знахарі, відьмаки, відуні, відьми та ін., і саме вони першими за зірками визначили час і місце народження Ісуса Христа [2, с.238]. Заслугує на увагу словник-довідник В.В. Жайворонка «Знаки української етнокультури», у якому автор, описуючи семантику етнокультурного концепту *ворожіння*, систематизував глибинні етнокультурні нашарування українських традиційних уявлень про цей ритуал [3].

Мета статті – дослідити традиційні вірування про ворожіння по зорях у духовній культурі мешканців Середнього Полісся. Мета передбачає виконання таких завдань: здійснити системний опис традиційних вірувань про *ворожіння по зорях* у середньополіському діалекті на основі аналізу цілісного культурного тексту; порівняти функціонування лексеми *ворожіння* в лексикографічних джерелах та сучасних віруваннях поліщуків; установити структуру досліджуваного культурного явища в єдності різнопланових елементів – вербальних агентивних, акціональних, атрибутивних тощо.

Об'єктом нашого дослідження є традиційні уявлення про *ворожіння по зорях* у сучасних віруваннях поліщуків та їх номінація. Предмет розвідки – номінативні й семантичні процеси в системі номінації середньополіських вірувань про *ворожіння по зорях*.

Методи дослідження. У статті використано метод системного опису матеріалу діалектних текстів, зібраного експедиційним методом шляхом опитування інформаторів, та зіставно-порівняльний метод.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Спробуємо систематизувати матеріали польового дослідження середньополіських вірувань про ворожіння по зорях. За результатами нашого дослідження, поліщуки вказують на існування ворожіння по зорях у 22 населених пунктах із 55 обстежених сіл. Зокрема, за допомогою зірок виконували такі дії:

Шукали худобу (н.п. Вст, Тх, Чрв, Кхр, Брст): *У нас д'ед Гр'ігор ум'єў. Шос' пошепче і в'ертэў ііх (худобу) назд. По н'эбу знаў, д'е корова. Тут трэба замоўл'ат'. Вони знэли, де окрўжност' і зат'іналі у той окрўжност'і тваріну, шо н'ічога іейэ не вóz'ме: н'і воўк, н'ійáка тваріна (Вст). Ум'ілі читáти по зóрах. Мої д'ад'ко, ііак н'эбо з'ірко, то віід'е, погл'ад'іт на н'эбо і скáже, іе корóўка чи ўже н'емá. Так і по л'ўд'ах шу-*

къл'ї, чи ње иче л'уд'їна. У с'ел'е булї ж'їнка, њакї ѓм'ела визначїт' по зор'ах, њак хто дес' загуб'їца. От народїлос' а ѓ л'ес'е тел'їтко. Вона (жїнка) гл'їнула на зор'ї і кїже: «Ід'їт' у так'ето урочїише і там вїша коро̀ва уже ѓдох. І так воно ѓ булї (Гх). Їе так'їе. Розб'їрал'їса по зорах. Хаї худоб'їна пропаде, а ѓше под'їв'їца на зор'ї та ї кїже: «Пов'єрн'єца, ње живї!» (Чрв). Булї так'ї л'уде, шо знїли по зорах, у д'їд'ка коро̀ва згубїлас' а, н'їч шука̀ли, н'їшли до такої ба̀би, вона подївїлас': «Не хвил'їїтес', вїша кор'їїка живї, скоро повернец'а», – і так вїїшло, вернїлас'а (Кхр). Бул'ї так'ї, ѓ мене д'їд мої розб'їраїс'а, њак коро̀ва згубїлас' дес', і н'їде д'їд не н'їде з ц'їго м'їсц'а, а подїв'їца і скаже (Брст).

Шукали людеї (Чбн, Блк, Прг, ЧВ, Япл, Глн, Дрзд): Бул'ї так'їе л'уде, шо знїл'ї. Ос' до тепер ѓ Крас'їлоуце н'е стїло Іеїтухової. Поїехал'ї в л'еса до Б'елокорів'їч до д'їда. Вон в'їїшої, под'їв'їса по зорах: «Ви њеїе н'е шукаїт'е, вона н'еживї. Вона у р'єцє, у в'єрб'є шукаїт'е». Вона у Нор'їнску булї (Чбн). Їе так'ї л'уд'ї, шо знїли по зорах, от дес' д'їнеца л'удїна, на т'ї зор'ї дїв'їца і знїїе, ње та л'удїна живї чи немї. От в трїцїат' с'ед'ом брїли чолов'єкої і пов'єзл'ї бєзв'єст'ї, кудї ѓїх пов'єзл'ї, Бог ѓго знїїе, то ба̀ба вїїде, на зор'ї дївїца: «Їе ц'а л'удїна, т'їл'ки ѓ другїї сторон'є». Їак живї л'удїна то зор'а ѓсна, а њак помер, то зор'а тїхне чи т'м'їна (Блк). Кол'їс' л'уд'ї ум'єл'ї, њак в арм'їїу хлопци або на воїну ѓшли, то шука̀л'ї (Прг); шука̀ли по зорах л'удї, мої син ѓ Бердїчев'ї пропаї, ѓ ходїла ворожїт до Кирїла, вон кїже: «Ѓ неїї двоїе д'їтеї, але иче одїн син буї, вон помер», – а њак вон мог знїт', знїчит, вон бачїї по зорах (ЧВ). Колїс' њак поїшої ѓ на воїну да не булї доїго їзв'єст'її, то моїї ж'їнка ходїла, а волїнка – ж'їнка країїца гадїла на зорах, вона назначїїе зору на мене і так гадїла, то вона сказїла жонци: «Їе живїї, но не скоро прїїде». Вона зор'ї назначїла і зор'ї сходїлїса чи не сходїлїса (Япл). Булї такє, бул'ї во врем'а воїнї л'удї, ѓм'їли заг'адїт' на зор'ї, булї вїдно тїхне – зорї л'удїни. Зїре немї трєт'єї част'ї тих зор, булї њак мак їсїпане (Глн). Їе л'уд'ї, шо на з'їрк'ї гадїїїт' чи жиїї пїрубок, чи н'е жиїї (Дрзд).

Передбачали долю людини, немовлят (Жрб, Слц, Яцк): Їак народїлос' дїт'а, дївл'їц'а, њак стоїїт зор'ї, опр'ед'їл'їли жит'а, маїбутн'є дїтїни (Жрб). Булї по селах так'ї л'удї по зорах, знахарє. Колїс' селом ѓшої д'їд'ко, подоробж'її, а ѓже вєчор, і попросїїс'а в однї хїту: «Пуст'єт на ноч». А воїї ѓмої: «Шо ж ми теб'є пїст'їм, у нас жонка до рїду заходїлас'а, то вам бїде неспїкої». «Дармї, – кїже д'їд'ко, – ѓа н'їдї ѓ с'єно у току, л'їжу да переночїїї. Бо немї ж де д'їца». Остаїс'а у них. Колї вїход'їт хаз'їїн на двор, а д'їд'ко пїтїїе: «Ну шо там у вас в хїт'ї?» «Хлїпчик родїїс'а», – кїжут ѓмої. А д'їд'ко вїїшов на двор, подївїїс'а на нѐбо, на зор'ї і кїже: «Неицїлївїї бїде. Безнїрнїї родїїс', не бїде ѓмої пїри». І вїрос хлоп'єц так'її гїрнїї, а буї їс'єгда нежонїтїї. Отїк д'їд знаї (Слц). Булї так'ї л'уде, шо знїли, знїли дол'у, њак дїтїна рїдїца чи розумноїу чи нерозумноїу. То колдунї мабїт' ѓм'їли, і тепер у нас не стїло хлопца в сел'їе і дес' ѓїздили, а вона сказїла, шо вон ѓ глїбокої вод'є, шо буї иче з кампїн'їїї (Яцк).

Приворожували наречених: Дїже пр'їробл'їїїт жен'їхої до зор (Крс).

Визначали погоду на маїбутнє: Пр'їм'єчїли по них погоду (Лтк).

Замовлялї на мїцнїї сон дїтям: До зор' вїход'їл'ї і шептїл'ї до зор', д'їтеї вїнос'ат' до зор'. Кол'їс' њак д'їт'їтко н'є сп'їт', на порїг ногїїу прївоїїу стїїїш, берєш ѓго од'їжкї ѓакїс' чи покрївало, од'їїїло, і махїїїш ѓїм: «Зор'ї, зорн'їци-с'єстр'їци, прїс'у вас до хїти мїад'єнца колїхїти», – так трї рїзи. І Бїгу помол'їца. Це прїїуда, рїн'їе н'єл'їночкїїу помахїїїш, заматїїїш ѓго (дїтя), і воно сп'їт' њак пол'єнцє (Крс). У звертаннї до зїрок простєжєт'єся їх одухотворєннї, персонїїкацїя, шо вказє на архїїчнїїст' замовлїннї, вїруваннї в сакральнїїст' цих небеснїх свїтил.

Частина респондентїв пїдтвердїли їснєваннї людеї, якї знїлїся на зорах, умїли їх читати, але при цїому не конкретїзували мету їхнїх ворожїн (Срк, Стр, Чпв, Кшн, Рдв, Уст, Хрс, Дбв, Мїс, Крч, Ржн, Брв): ѓм'єл'ї, на зор'ї знїл'ї (Срк); булї так'ї л'удї, шо шука̀ли, у нас н'є (Стр); шептїл'ї і ворожїл'ї по зор'ах (Кшн); ц'їїе л'удї, шо розб'їраїлїс'а у посл'євоїєн'є їрємїа, усе по т'їрмах сїд'єлї, кїторга (Рдв); т'ї, шо мїжут ворож'їт, воїї пон'їмїли і по зорах (Хрс); Їе л'уде, шо ѓгадували по н'єбу, зїре немї ба̀ба Кїциха, знїїе по н'єбу (Ржн); булї л'уде, шо ѓм'їли пон'їмїт' по зорах, шо їрїнци бїде, шо то означї (Брв).

За своїм функцїональнїм прїзначєннїм до ворожїн належали ѓ прїкмети – випадковї знаки, якї людеї вїкорїстовували для прогнозуваннї маїбутнєго [5, с. 482]. Важлїве значєннї у ворожїннїх вїдїгравала темпоральна ознака: для ворожїннї найкращє пїдходїт вєчїр і нїч. Схїднї слов'їни вважали, шо ворожити можна лише до першїх пївнїв [5, с. 483].

Ритуал ворожїннї по зорах вклїчає трї етапи: пїдгитовчї дїї – помїченнї конкретнїї зорї чи зїрок, на якї «прогнозуїт» об'єкт ворожїннї (людину чи тварину); отрїманнї знака – отрїманнї вїдїмого знака-вїдповїдї при спїгляданнї за поведїнкою зорї (зїрок); глїмачєннї – живї чи неживї людина (тварина).

Порївнїємо функцїонуваннї лексеми *ворожїннї* в рїзнїх лексїкографїчнїх джерелах та у вїруваннїх полїщукїв. Росїїськї лїнгвїстї подаїють таку семантїку лексеми *ворожїннї* (рос. *гадание*) – 1) 'ритуал, спрямованїї на встановлєннї контакту з потойбїчнїми силами для отрїманнї знїнь про маїбутнє' [5, с. 482]. У словнїках сучаснїї українськїї лїтературнїї мови лексема *ворожїннї* (заст. *ворожба*) функцїонє з такїми значєннїми: 1) 'дїя за значєннїм *ворожити*'; 2) 'угадуваннї маїбутнєго чи минулого на картах і т. їн.' [1, с. 202]. 3) 'угадуваннї маїбутнєго чи минулого по предметах, зорах, за допомогї зїлля, на картах і т. їн.' [3, с. 114]; 4) 'рїзнї способи передбачати маїбутнє, простєжувати людськї долю. Переважна бїльшїст' такїх способїв базєт'єся на посереднїцтвї потойбїчнїх сил або ж на контактах їз померлїми предками' [4]. Лексема *ворожити* функцїонє в такїх значєннїх: 1) 'вгадувати маїбутнє чи минуле на картах і т. їн.; пророкувати шо-небуд'ї'; 2) 'уживати слова, застосовувати прїїїїи, чародїїна сила якїх нїбито має вплинути на людину, природу і т. їн.; чарувати' [1, с. 202].

Аналїзуїчи фрагменти полїськїх текстїв про *ворожїннї по зорах*, зазначїмо, шо в середнєполїськїх вїруваннїх лексема *ворожїннї* набуває такїх значєн'ї: 1) 'угадуваннї маїбутнєго чи минулого людини по зорах'; 2) 'установлєннї мїсцєзнаходєннї загублєної

тварини'; 3) 'прогнозування погоди на найближчий час'; 4) 'магічні слова, вислови у формі звертання до зірок, що мають магічну силу'. Бачимо, що функціонування лексеми *ворожіння* у віруваннях поліщукув дещо збігається з визначенням цієї лексеми в лексикографічних джерелах (3 та 4 значення).

З погляду етнолінгвістики поліські вірування про *ворожіння по зорях* становлять систему вербальних і невербальних знаків. Якщо вербальними компонентами вірувань є номінації, пов'язані з переказами про *ворожіння по зорях*, то невербальні компоненти представлені одиницями агентивного (включає обрядових осіб), акціоного (номінація процесу ворожіння по зорях) та атрибутивного планів. Одиниці агентивного (персонажного) плану: *мої д'яд'ко, ж'їнка, баба, баба Куциха, д'ед Гр'їгор, Кирило, волинка – ж'їнка краўця, д'ед, д'яд'ко* – 'безпосередні учасники ворожіння'; *гадальк'ї, знахарє, волиєбн'їк'ї, ворожб'їти, бабк'ї по травах, колдунї* – 'номінація осіб, які займаються ворожінням'; *дитїна, л'удїна, корова, худб'їна* – 'номінація об'єктів ворожіння по зорях'.

Одиниці акціоного (дійового) плану: *ум'їли читати по зорях; по зорах знїла, їм'їла визначат', розб'їрал'їса по зорах, шептал'ї до зор', виход'їл'ї до зор', ворожїл'ї по зор'ах, шукали по зорах л'удєї, бачїу по*

зорах, назначїє зору на мене, їм'їли загл'адат' на зор'ї, гл'їнула на зор'ї, дїїл'їац'ї йак стоїат зор'ї, по н'їбу знаї, їгїдували по н'їбу – 'номінація процесу ворожіння по зорях', *йак стоїат зор'ї, тїхне зор'ї л'удїни, зїрочкї пїдаїут', зор'ї схїдилїса чи не схїдилїса* – 'номінація поведїнки зорї, зірок під час ворожіння'.

Одиниці атрибутивного плану: *зор'ї йїсна, т'м'їна* – 'ознака ясності зірки під час ворожіння'.

Дали негативну відповідь щодо ворожїнь по зорях у 23 населених пунктах: Гшв, Ігн, Пшн, Птп, Прж, Лтк, Клш, Мдв, Мкл, Рсн, Срд, Лзн, Мжр, Вшв, Обл, Птв, Млн, Рдн, РдУ, Срн, Мрн, Дтк, Мшв. Значна кількість таких населених пунктів указує на поступову втрату цього ритуалу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Поліські ворожїння по зорях здавна функціонували в регіоні, основне їх призначення – прогнозування майбутнього чи минулого людини; установлення місцезнаходження загубленої тварини; прогнозування погоди тощо. У сучасному інформаційному світі наукового прогресу ці ритуали відходять у забуття. Досліджуваний матеріал висвітлює лише фрагментарні знання про ритуал ворожїння, тож системне вивчення таких вірувань залишається перспективним у сучасному мовознавстві, зокрема в етнолінгвістиці.

Список обстежених населених пунктів та їх скорочень:

Вст – Виступовичі Овруцького р-ну **Житомирської області**; Гш – Гошів Овруцького р-ну; Жрб – Журба (Невгоди) Овруцького р-ну; Ігн – Ігнатїпїль Овруцького р-ну; Крс – Красїлївка Овруцького р-ну; Пшц – Пшшаниця Овруцького р-ну; Птп – Потаповичї Овруцького р-ну; Срж – Сорокопенї Овруцького р-ну; Тх – Тхорин Овруцького р-ну; Чбн – Чабан Овруцького р-ну; Чрв – Черевкї Овруцького р-ну; Стр – Стирти Черняхївського р-ну; Прж – с. Пірїжкї Малїнського р-ну; Чпв – Чоповичї Малїнського р-ну; Блж – Білокоровичї Олевського р-ну; Кшн – Кишин Олевського р-ну; Прг – Перга Олевського р-ну; Рдв – Радовель Олевського р-ну; Уст – Устинївка Олевського р-н; Бвс – Бовсуни Лугїнського р-н; Лтк – Литкї Лугїнського р-н; ЧВ – Червона Волока Лугїнського р-н; Клш – Кулїшї Смільчинського р-ну; Мдв – Медведове Смільчинського р-ну; Мкл – Миколаївка Смільчинського р-ну; Рсн – Рясне Смільчинського р-ну; Срд – Середи Смільчинського р-ну; Лзн – Лозниця Народицького р-ну; РБ – Рудня Базарська Народицького р-ну; Слц – Селець Народицького р-ну; Хрс – Христїнївка Народицького р-ну; Мжр – Межирїчка Радомишльського р-н; Вшв – Вишевичї Радомишльського р-ну; Дбв – Дубовик Радомишльського р-ну; Обл – Облїткї Радомишльського р-н; Птв – Потїївка Радомишльського р-н; Млн – Меленї Коростенського р-н; Мїс – Мойсїївка Коростенського р-ну; Рдн – Рудня Коростенського р-н; РдУ – Рудня Ушомирська Коростенського р-н; Срн – Сарновичї Коростенського р-ну; Крч – Курчїця Новоград-Волинського р-н; РжВ – Рижани Володарськ-Волинського р-н; Кхр – Кухарї Іванкївського р-н **Кїївської області**; Мрн – Мар'янівка Полїського р-н; Дтк – Дитяткї Чорнобильського р-ну; Мшв – Машеве Чорнобильського р-ну (зараз переселене в с. Лукашї Барашївського р-ну); Яцк – Яцковичї Березнївського району **Рївненської області**; Лпк – Лїпкї Гошанського району; Брст – Берестя Дубровицького району; Япл – Яполоть Костопїльського району; Чдл – Чудель Сарненського району; Брв – Борове Рокитнянського району; Глн – Глинне Рокитнянського району; Дрзд – Дроздїнь Рокитнянського району.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ, 2009. 1736 с.
2. В. Войтович. Міфи та легенди давньої України. Тернопіль, 2008. 392 с.
3. Жайворонко В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник. Київ, 2006. 703 с.
4. Лепеха Т. В. Українознавство: навчальний посїбник. К.: Про-

- світа, 2005. [Е. ресурс] Режим доступу: <http://litmisto.org.ua/?cat=7>
5. Толстой Н. И. Славянские древности. Этнолингвистический словарь. Т.1 А-Г. М., 1995. 584 с.
6. Słownik stereotypów i symboli ludowych / Koncepcja całosci i redakcja J. Bartmiski. T. 1. Z. 1. Niebo. Swiatla niebieskie. Ogen. Kamienie. Lublin, 1996. 439 s.

REFERENCES

1. Busel V. T. A great explanatory dictionary of modern Ukrainian language. Kyiv, 2009. 1736 s.
2. Vojtovich V. Myths and legends of ancient Ukraine. Ternopil, 2008. 392 s.
3. Zhajvoronok V. Signs of Ukrainian ethnoculture. Directory dictionary. Kyiv, 2006. 703 s.
4. Lepaha T. V. Ukrainian Studies: Textbook. K.: Prosvita, 2005. [E. source] Access mode: <http://litmisto.org.ua/?cat=7>
5. Tolstoj N. I. Slavic Antiquities. Ethnolinguistic Dictionary. Vol.1 A-G. M., 1995. 584 s.
6. The dictionary of stereotypes and folk symbols / The concept of integrity and the editorial of Yu. Bartmiski. Vol. 1. Z. 1. Sky. Heavenly bodies. Fire. Stones. Lublin, 1996. - 439 s.

Stars in Middle Polissia divination

A. A. Plechko

Abstract. The article covers Polishchuks' modern ideas about the ritual of divination by the stars, recorded during the expeditions to Middle Polissia in 2010–2012. The purpose of such divinations as well as the peculiarities of the divinatory process were clarified, the lexicographic analysis of the token *divination* was made, its functioning in the Middle Polissia beliefs was determined, various units of the content plan of the studied cultural phenomenon – verbal, agentive, actional, attributive, etc. – were established.

Keywords: *divination, stars, Polissia beliefs, ritual, diverse units.*